

Іван Дзюба

НЕ ПІДКОРЕНИЙ БРЕХНЕЮ*

Із Віктором Платоновичем Некрасовим я познайомився навесні 1963-го року (точніше – у двадцятих числах квітня) за не зовсім звичайних обставин. Оскільки вони стосувалися подій державного масштабу, що вплинули на всю подальшу долю славетного письменника, я маю про них нагадати.

Як відомо, було дві, на широку ногу поставлені і галасливо розпропаговані, «зустрічі» Микити Сергійовича Хрущова з діячами мистецтва й літератури у 1962 та 1963 рр. На першій із них був даний сигнал до наступу по всьому фронту на так звані «формалістів» і «абстракціоністів».

Зрозуміло, не інтерес до тонкощів художніх прийомів рухав вождями, а бажання, владу застосувавши, поставити перепону будь-яким ухилам від «бійцівських» функцій, призначених письменникам і діячам мистецтв (знаменита фраза Хрущова, підхоплена багатьма літактивістами: «Письменник – автоматик партії»).

Одразу ж після хрущовського симпозіуму розпочалися нескінченні збори, «активи» та інші мітинги по всіх республіках. Відбувалися вони і в Україні, передусім у Києві. Першими з них стали відкриті партійні збори Київської письменницької організації у клубі Ради Міністрів УРСР. Виступав дехто з учасників зустрічі в Москві і, захилинаючись, виливав свій захват мудростю Микити Сергійовича та його батьківськими напучуваннями.

---

* Збережено орфографію автора.

Пропонували виступити й мені (я теж, разом з Іваном Драчем і Миколою Вінграновським, був присутній на зустрічі в Москві – ймовірно, нас залучили як представників молодшого покоління, на пострах). Однак я відмовився. Щоправда, пережив хвилини гострої внутрішньої боротьби: підмивало встати й розповісти, як усе було в реальності, як Хрущов поливав брудом найталановитіших людей. І тільки єдиний Ілля Еренбург насміявся у непрякій формі, але доволі прозоро, суперечити оскаженілому вождю. Підмивало кинути виклик загальному лицемірству, – проте, на жаль, не наважився. Видалося незручним виступати проти відомих письменників: хто я? І тим самим до цього лицемірства приєднався, хоч би й пасивно.

Тим часом у розвиток хрущовських вказівок в ідеологічних і літературних комендатурах усіх республік і областей кинулися винаходити власних формалістів та абстракціоністів. В Україні першими були названі Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Вінграновський, згодом цей список збагачувався. Розпочалася справжня вакханалія вірнопідданства, моральної нерозбірливості й естетичної обмеженості, щоб не сказати людської дурості. Та, на відміну від кампаній сталінських часів, лунали й голоси завуальованої, а то й прямої перестороги, що ніби намагалися отямити сучасників, які геть зарвалися. Наприклад, Максим Рильський у статті «Серйозна річ – мистецтво» («Літературна Україна» від 29 січня 1963 року) недвозначно радив: «Було б дуже прикро, коли б у нас почали робити з Московської зустрічі та з відгуків на неї в пресі швидкі, “скоропалительные”, “організаційні” висновки...»

Вірогідно, і в низці республік, і в самій Москві погром відбувався не зі стовідсотковим успіхом. 8 березня 1963 року Микита Сергійович скликав письменників і діячів мистецтва на другу широкомасштабну зустріч із собою. Цього разу йшлося вже не стільки про формалістів та абстракціоністів, скільки про тих, хто «судить про дійсність тільки за запахами відхожих місць, зображує людей у навмисно викривленому вигляді, малює свої картини чорними фарбами». А тому «слід дати відсіч любителям наклеювати ярлик “лакувальника” тим письменникам і діячам мистецтва, які пишуть про позитивне в нашому житті». І Микита Сергійович тут-таки запропонував нове тавро власного

виготовлення, поповнивши ним багатий фонд традиційних ярликів: «Мабуть, їх слід назвати дьогтемазами».

От саме серед цих свіжовикритих шкідників-дьогтемазів і виділений був окремим рядком Віктор Некрасов. На перший погляд, може здатися (і багатьом тоді здавалося), що вибір пав на нього цілком випадково. На жаль, справа стояла серйозніше. За всієї своєї імпульсивності Хрущов був незмінно безпомільним у визначенні напрямку ідеологічних ударів, і загальнодержавна облава на «формалістів» і «абстракціоністів» не була його недолугою забаганкою: хай і сумбурна за формою, вона була цілковито логічною за суттю – перепиняла спроби ухилитися від політичного нагляду, вправляючись у «заумних» способах висловлювання; підтверджувала непоборне в тоталітарному суспільстві право державного керівництва диктувати характер і форми всіх мистецтв. І скомпільований на спецзамовлення спецпортрет Віктора Некрасова як однієї з головних мішеней був виставлений не просто собі так.

Річ у тім, що Віктор Некрасов як автор не тільки повісті «В окопах Сталинграда», а й повістей «В родном городе», «Кира Георгиевна» представляв ту течію в радянській прозі, котра відмовлялася працювати на «піднесених» стереотипах, відхиляла «нас возвышающий обман», не тікала в романтичну риторичку, конструювання «належного», а вперто відтворювала «наявне», уважно, з розумінням і співчуттям заглиблювалася в реальне життя реальної людини. Цей антимифотворчий напрямок у радянській літературі і мистецтві об'єктивно протистояв державній міфотворчості, котра зовсім не збиралася ще відмовлятися від тотального диктату в усіх сферах суспільного й духовного життя. Саме тому Віктора Некрасова звинувачували в «дегероїзації», «здрібненні» радянської людини і радянського життя.

Через свій авторитет (і, зрозуміло, талант) і являв Віктор Некрасов «небезпеку» в очах адептів політичного ілюзіонізму. Власне, цей момент – засторога від впливу Віктора Некрасова – теж наочно проглядав у тирадах Хрущова. «Іноді ідейну ясність творів літератури і мистецтва атакують під виглядом боротьби з риторичністю і повчальністю. У найбільш відвертій формі такі настрої проявилися в нотатках Некрасова «По обе стороны океана», надрукованих у журналі «Новый мир».

Не підкорений брехнею

У всякому разі, після цього виступу Хрущова ім'я Віктора Некрасова – поряд з іменами Еренбурга, Вознесенського, Євтушенка – стало одним із тих, які щонайбільше паплюжилися в кампанії нагінки, котра розпалювалася з кожним днем, часом нагадуючи божевільну «психічну атаку». Сам же чорний список розростався за рахунок «доповнень з місць» – в Україні, крім Ліни Костенко, Вінграновського і Драча, називали вже й Віталія Коротича, Євгена Летюка та інших. Не було кінця-краю зборам, активам, мітингам, резолюціям [...].

До артообробки долучився і головний республіканський калібр. 8 квітня в залі засідань Верховної Ради Української РСР відбулася нарада активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників України. Головував на ній Микола Вікторович Підгорний, тодішній перший секретар ЦК КПУ, а доповідав секретар ЦК з ідеології, «неудобозабываемый» Андрій Данилович Скаба. Був повторений у посиленому варіанті весь набір звинувачень на адресу внесених до чорного списку. «Літературна Україна» в числі від 12 квітня опублікувала «окрасу програми» – виступ Підгорного – під заголовком «Жити і творити для народу, в ім'я торжества комунізму». В ній, зокрема, перша особа України поставила питання руба: «...За яку ж ви, товаришу Некрасов, стоїте правду сьогодні?» У цьому ж числі газети читач міг ознайомитися і з виступами кількох відомих письменників. Усі вони дружно таврували Некрасова, Євтушенка, Еренбурга й українських поетів-шістдесятників. А один із тодішніх керівників СПУ висунув звинувачення таким оригінальним чином: «Ну, та хай би тільки молодь. Нехай би Іван Дзюба казав: Чому в нас немає такого борця, як Ілля Еренбург? Нехай би вже Драч пророкував смерть старшим поколінням. А то – Еренбург, Некрасов, С. Голованівський!» Так уперше мое скромне ім'я пролунало в контексті з ім'ям славетного письменника Віктора Некрасова. Обставини ніби «готували» наше особисте знайомство.

Широкомасштабну операцію слід було продовжувати до повного успіху. І невдовзі організується нова акція – відкриті партійні збори київських письменників. Про те, яке їм надавалося значення, свідчить той факт, що на них спеціально приїхав

Олександр Євдокимович Корнійчук, який останні роки майже не являв українським письменникам свою персону, обертаючись десь у міжнародних сферах. Він відкрив збори ідейно насиченим вступним словом і владно диригував ними. І все-таки атмосфери переможного знавіснення не вийшло.

Про ці збори у прийнятому тоді вибіркового і тенденційному порядку повідомляла «Літературна Україна» в числі від 23 квітня 1963 року – під заголовком «Берегти честь і славу радянської літератури». Рутинний вихолощений звіт, однак у ньому було кілька загадкових моментів. «Не задовольнив збори виступ В. Некрасова...» «Зробив спробу пом'якшити критику В. Коротич...» «Не задовольнив учасників зборів і навіть викликав обурення плутаний, місцями абсурдний і безтактний виступ І. Дзюби». Читач, звиклий до шахрайського жаргону нашої преси, здогадувався, що бажаної одностайності на зборах не було і не обійшлося без «ексцесів», тобто висловлення незгоди з начальством.

І справді. Свято зіпсував передусім сам Віктор Некрасов, виявившись украй невдячним – не тільки стосовно Хрущова, а й Корнійчука. Що стосується Хрущова, тут ясно – не оцінив його керівну лайку і батьківські погрози. А щодо Корнійчука потрібні деякі пояснення. Річ у тім, що раніше, під час перебування на посту голови Правління Спілки письменників України, Корнійчук залучив молодого талановитого прозаїка з покоління фронтовиків до керівництва Спілкою – зробив його одним зі своїх заступників. Та співдружності не вийшло. Надто різними вони були людьми і різними принципами керувалися. Кар'єри Віктор Некрасов робити не збирався і не став. Його перебування на посту заступника голови було нетривалим. І от тепер обидві сторони були загострено насторожені. Корнійчук розраховував, імовірно, на повагу до нього з боку Некрасова, а не знайшовши цієї поваги, розлютувався, почав обривати його ледь не на кожному слові, вимагати розкаяння, ображати. Некрасов же, відчуючи справжній підклад зверхніх причіпок людини, котра лише нещодавно шукала його прихильності, – дещо розгубився, помітно нервувач на трибуні. Зрештою йому не дали договорити. І уявляю, як гірко було в нього на душі. Та головне було очевидне: фальшиві звинувачення він відкидав, лишаячись при своїй думці.

Не підкорений брехнею

Я вийшов на трибуну з твердим наміром сказати про лицеїрний характер усієї цієї витівки: адже йшлося не про боротьбу з гаданим формалізмом й абстракціонізмом, з гаданими ідеологічними помилками, а про боротьбу з правдою і правом письменника бути самим собою. Тільки-но цей намір став зрозумілим, Олександр Євдокимович і мене почав обривати на кожному слові, а оскільки я «огризався», він поставив на голосування питання про позбавлення мене слова. Не надто переконливою більшістю (що для того часу теж було рідкісним казусом) я був оголошений позбавленим голосу. Покидаючи трибуну, я – радше від розгубленості, ніж через глибокодумність – зметикував сказати Корнійчукові: «Ви можете позбавити мене слова, та вас це не врятує».

Сутичка із самим Корнійчуком вважалася справою вельми небезпечною. Пам'ятаю, тоді ж під час випадкової зустрічі в коридорі Василь Павлович Козаченко невесело пожартував, указуючи на мене: «Молодий самогубця». Проте насправді жодних прямих наслідків для мене ані виступ, ані сутичка з головуючим не мали.

І все ж був для мене один наслідок. До того ж щонайприємніший. Пам'ятний і важливий у житті.

Після згаданих зборів я спокійнісінько повернувся до лікарняної палати – я лікувався в цей час в інституті туберкульозу. Ймовірно, через молодість мене в ті роки не дуже непокоїли всілякі неприємності, конфлікти, нагінки, звільнення з роботи тощо. А у своїм виступі взагалі нічого надзвичайного не вбачав. Ба більше, вважав його невдалим, оскільки так і не зумів сказати всього, що хотів. Тим більшим було моє здивування, коли наступного ранку, спустившись за викликом до кімнати для відвідувачів лікарні, я побачив там Володимира Леонтіївича Кисельова та його сина Леоніда, з якими був добре знайомий, а з ними... Віктора Платоновича Некрасова. Вони чекали на мене. Нас познайомили. Віктор Платонович од себе і своїх друзів вручив мені букет квітів і заходився висловлювати свої емоції з приводу мого виступу – у таких словах, нібито я і справді вчинив щось особливе. На жаль, у ті часи й елементарна незгода з найочевиднішими дурницями, якщо її не благословили згори, справді в очах багатьох мала вигляд чогось надзвичайного. До

того ж Віктор Платонович відчував, мабуть, вдячність до мене за те, що моя поведінка дещо зіпсувала свято ідеологічного четвертування негодних і загнала у глухий кут бонзу Корнійчука, котрий настільки вперто намагався його уїсти.

Так чи так, але звідтоді між нами встановилися стосунки, про які я ще днем раніше і не мріяв: адже Віктор Платонович був для мене не тільки представником іншого покоління й іншого середовища, а й ледь не живим класиком, ходячою знаменитістю. Та він виявився дуже простим у манерах і товариським, діяльним і цікавим, а психологічну і вікову «дистанцію» знімав легко й непомітно. Словом, ми доволі часто зустрічалися і вдвох, і в колі знайомих, обмінювалися думками про важливі й неважливі події, обговорювали різноманітні питання – і літературні, і, зрозуміло, політичні; Віктор Платонович знайомив мене зі своїми друзями – киянами й москвичами, я знайомив його зі своїми друзями, з молодими українськими літераторами. Таким чином, деякі аспекти життя Віктора Платоновича у ці роки мені відомі не з чужих слів.

Він був ревним киянином, любив своє місто, можливо, не так голосно, як одесит Одесу, та не менш побожно. З насолодою водив своїх знайомих, особливо приїжджих з інших міст, по київських вулицях, показуючи визначні пам'ятки, лагоминки. Улюбленим місцем таких «екскурсій» був Поділ, а найбільше – Андріївський узвіз. Тут він з якоюсь гордістю показував дім, в якому жив Михайло Булгаков, і коментував події, описані в «Білій гвардії», прив'язуючи їх до «топографії». Доречно тут нагадати, що в ті часи про Булгакова знали мало, і про дім на Андріївському узвозі відав небагато хто. В усякому разі, мені особисто він перший показав цей будинок. Любовно беріг він фотографії Булгакова, його родини, оточення і, вказуючи на сповнені чи то гідности, чи то зверхности аристократичні обличчя, незмінно іронізував – маючи на увазі відомі пропагандистські стереотипи: «Ну, чи бачиш, яка білогвардійська наволоч?!»

Одним із перших заговорив він і про долю Успенського собору Києво-Печерської лаври. Тоді обов'язковою була офіційна версія знищення найвеличнішого шедевра Київської Русі: висаджений у повітря німецько-фашистськими окупантами. Найменший сумнів у цьому вважався блюзнірським. Але Віктор

Платонович відкрито говорив те, що потаємно знало багато киян: собор знищили ми самі, заклавши в нього міни уповільненої дії та згодом підірвавши їх. Він збирав відповідні докази, свідчення, писав про це.

Повоєнна забудова Києва була для Віктора Платоновича як архітектора джерелом естетичних страждань. Утім, не тільки повоєнна. З нищівним сарказмом висловлювався він про офіційну будівлю на місці знищеного Михайлівського Золотоверхого собору та про будівлю Ради Міністрів Української РСР на вулиці Кірова, зведені у стилі похмурого імперського монументалізму. Болісно сприймав він і неоковирні офіційні пам'ятники, якими заходилися «прикрашати» Київ у 60-і – 70-і роки...

Виняткове місце в житті Віктора Платоновича посідала турбота про маму, Зінаїду Миколаївну. Походячи з російської демократичної дореволюційної інтелігенції, вона суміщала широкую освіченість і внутрішню культуру з простотою і скромністю, але разом з тим – і моральним ригоризмом. До того часу, коли я почав навідувати Некрасових, Зінаїда Миколаївна була вже у досить похилому віці, пересувалась утруднено. Проте зберегла певну сувору гідність, яка змушувала відчувати не тільки повагу, а й децицію остраху. З роками мати стала майже безпомічною, і Віктор Платонович мусив постійно перебувати біля неї. Неодмінні раніше прогулянки вдвох із мамою ставали все рідшими й менш тривалими, натомість переважно Віктор Платонович сидів з нею. Можливо, я помиляюсь, але мені здається, що вона була дещо деспотичною у своїй любові до сина. Принаймні, пригадую, як одного разу в Ялті, де ми з Віктором Платоновичем зустрілися, вона вкрай суворо картала його за те, що надовго залишив її – хоча насправді він відлучився на якихось десять хвилин, щоби познайомити мене з Веніаміном Каверіним. Удома, приймаючи гостей, Віктор Платонович старався влаштуватися так, щоб розмова відбувалася на очах у мами, – враховуючи її ревну зацікавленість. Вона недочувала, та час від часу раптом включалася в розмову і щось наполегливо перепитувала. І син терпляче, рівним голосом (іноді по кілька разів) їй усе пояснював...

Із Зінаїдою Миколаївною в мене пов'язаний один не надто приємний для мого самопочуття спогад. Річ у тім, що вона

неохоче відпускала сина ще з однієї причини: частенько він повертався нападпитку. Цього вона не любила і справедливо остерігалася деяких знайомих сина, які спеціалізувалися на дивній запопадливості перед цією слабкістю Віктора Платоновича. Та я опинився в числі тих, до кого вона пройнялася довірою. Я справді намагався, як міг, огородити Віктора Платоновича від цих незмінних «своїх бойових ста грамів», як він уперто й винувато жартував. Та от одного разу – не пам'ятаю вже, з якого приводу, – і я не втримався. У щонайкращому настрої ми повернулися десь опівночі і радісно попрямували до Зінаїди Миколаївни. Та вона подивилася так – на мене, не на Віктора Платоновича, – що я миттю протверезів. Звідтоді вона до мене змінилася, зробилася холоднішою – чи, можливо, мені так здалося через притаманну мені помисливість.

Коло знайомств Віктора Платоновича було вельми розгалуженим і надзвичайно розмаїтим. Удома в нього можна було зустріти і письменників, і художників, і архітекторів, і кінематографістів. Усе совісне, не згодне з офіційною рутинною або тягнулося до нього, шукаючи співтовариства чи підтримки, або з ним так чи інакше солідаризувалося. Через Віктора Платоновича значною мірою відбувався зв'язок київської нонконформістської інтелігенції з московською, більш численною та активною. В нього часто зупинялись «емісари» московських дисидентських груп.

Віктор Платонович знайомив мене з багатьма своїми московськими друзями, і за цим, як я зрозумів, стояла турбота про те, щоб я, втрапивши до того часу можливість друкуватися в Україні, отримав доступ до московських журналів. Іноді ця його турбота набувала просто зворушливого характеру. Так, прочитавши в рукописі мою статтю про Сервантеса, він тут-таки зателефонував у «Вопросы литературы» своєму другові Л. Лазареву, заходився обдзвонювати інші редакції. Будучи у дружніх стосунках з «твардовською» редакцією «Нового мира», він постарався відрекомендувати мене, і я одержав можливість друкуватися там. Утім, невдовзі ця можливість була втрачена – у зв'язку з розгромом «Нового мира».

У мене зберігаються дві записки від Олександра Ісайовича Солженіцина, передані через Віктора Платоновича.

Квартира Віктора Платоновича була завжди відкрита для гостей, їх тут перебувала сила-силенна. Можливо, траплялися серед цієї публіки і люди сумнівні. Та він бачив інших – і їх йому важливіше було бачити: чесних, екзальтованих, безкомпромісних... У відповідь на вмовляння і докори друзів, що серед молодиків, які туляться до нього і розшарпують на всі боки, є і психічно неврівноважені, душевнохворі, – Віктор Платонович одного разу кинув судження, що вразило мене своєю глибиною та справедливістю: «Вони (тобто так звані «душевнохворі» – І.Д.) відрізняються від нас (тобто людей зі «здоровим глуздом» – І.Д.) тільки тим, що вони чесніші». І дійсно: в атмосфері брежнєвської «стабілізації» той, хто все додумував до кінця і був до кінця чесним, опинявся або в тюрмі чи концтаборі, або у «психушці», або справді втрачав психічну рівновагу. Винятків було не так вже й багато. І не так уже часто природне пристосування до об'єктивних обставин утримувалося на грані, за якою починалася безпринципність.

...І тим не менше «надмірність» знайомств Віктора Платоновича й хаотичність цього спілкування не тільки дезорганізували його робочий день, а й становили – за тих умов – чималу небезпеку для його долі взагалі. І в цьому плані благодійною для нього була переміна, що відбулася в останні роки життя в Києві, коли в його дім увійшла дружина, Галина Вікторівна, котра владнала його побут і працю.

Моє знайомство і зближення з Віктором Платоновичем прийшлося на ті роки, коли в Україні почав зароджуватися національно-культурний (а почасти й політичний) рух, який найвідчутніше увиразнився в так званому «шістдесятництві» – новій хвилі в літературі й мистецтві, в інтелектуальному житті. Віктор Платонович жваво зацікавився цим явищем. Тому в моїх стосунках із ним, у всіх наших розмовах і дискусіях майже завжди зримо чи незримо було присутнє те, що можна умовно назвати українським національним питанням. Спочатку – в його більш вузькому, літературному аспекті. У мене склалося враження, що він, як і більшість російських (або орієнтованих на російськість) інтелігентів, жителів України, раніше мало замислювався про національне побутування українського народу, про проблеми української історії та культури і ще менше про

них знав. Національне обличчя України в його уявленні отожднювалося з обличчям Спілки письменників, її керівництва. А стосунки зі Спілкою письменників України у Віктора Некрасова завжди були кепськими.

Зауважу тут принагідно, що за тих часів керівництво Спілки письменників України, окрім присутності в ньому деяких видатних, заслужено авторитетних і найвищою мірою інтелігентних людей, у цілому посідало суто вірнопідданську і часом украй реакційну позицію по всіх питаннях художньої політики й у всіх ідеологічних конфліктах. Звісно, це не важко було пояснити історичними причинами, – ну, хоч би тими жорстокими нагінками і чистками, які безперервно обрушувалися на українську інтелігенцію, котра зазнавала постійних звинувачень у націоналізмі. Там, де політичним страхам додано ще й національного компоненту, – сервілізм завжди перевищує звичайну міру. Та чи до історії було Віктору Некрасову, коли він бачив, як діячі СПУ, наче одержимі шаленим бажанням бути більшими католиками, ніж сам Папа, з такою самовіддачею «вириваються вперед» – у кожній з ідеологічних кампаній, що накочувалися одна на одну! І він схильний був своє негативне ставлення до СПУ, до офіційної машкари української літератури, – певною мірою переносити і на саму цю літературу взагалі, сумніваючись у її творчих потенціях та історичній перспективі.

Своєю чергою, серед частини українських письменників – тих, чий ширий, проте обмежений патріотизм був викривлений казенною ідеологічною орієнтацією і вірнопідданством, – було розповсюджене уявлення про Віктора Некрасова як ледь не про «українофоба» (і мені, наприклад, доводилося вислуховувати докори за те, що «стакнувся» з ним). Уявлення, звісно, цілковито хибне, та воно дивним чином живилося не тільки незалежно і гордовито поведінкою Віктора Платоновича у ставленні до СПУ (схожим, до речі, і зі ставленням декого з молодих українських літераторів, наприклад, Ліни Костенко чи, дещо пізніше, Василя Стуса), але й деякими його висловлюваннями й публікаціями. Особливий галас і навіть обурення викликали його судження про О. Довженка у статті, надрукованій у «Літературной газеті».

Віктор Некрасов стояв на позиціях тверезого і чесного реалізму не тільки через властивості своєї від початку правдивої і прямодушної натури, а й через свої естетичні схильності. Не

Не підкорений брехнею

приймаючи жодної набундючености, риторики, прикрашання і «надимання» дійсности, він одну із бід радянської літератури часів державно призначеної і державно прийнятої до виконання неправди вбачав у насадженні патетичного тону, «красивої» романтизації, а це останнє пов'язував, зокрема, і з абсолютизацією естетичних принципів О. Довженка, у тім числі його відомої формули про «золото» високої правди і «мідяки» маленьких побутових прав. Виступ В. Некрасова обурих українських «патріотів», і їхня реакція здавалася тим обґрунтованішою, що лише нещодавно ім'я Довженка було виведене з напівзабуття (після багатьох років перебування в немилості), лише нещодавно змогли з'явитися друком його нові твори, що нагадували про величезні можливості його таланту, – нарешті, ще свіжим було відчуття нещодавньої непоправної втрати.

Звісно, Віктор Некрасов цілковито мав рацію, виступаючи проти «лакування» й облудної патетики, яка вже всім остогидла. І до того ж він не заперечував Довженка взагалі. Та чогось, на мій погляд, не врахував він і в оцінці самого Довженка – хоч би трагізму його долі великого художника, відірваного від Батьківщини – України і фактично позбавленого можливості працювати, з негласною заборонаю «писати й малювати». Не знав він і справжньої особистості Довженка – не міг знати, як знаємо ми, маючи можливість прочитати його мужньо-проникні і мудрі думки у «Щоденниках», думки людини, котра розуміла ще й півстоліття тому те, до розуміння чого ми прийшли лише щойно. Та головне – Віктор Некрасов став жертвою омани. Він сперечався, по суті, не з Довженком, а з тією всуціль фальшивою інтерпретацією його поглядів, яку давали лакувальники й офіційні гімнотворці, по-шахрайськи прикриваючись ім'ям Довженка. Адже, говорячи про високе, Довженко завжди мав на гадці моральну й інтелектуальну висоту художника, масштабність його думки, що тільки й дозволяють сягнути глибини драматизму життя, – а конче не словесне його звеличування. Його відданість висотам духу була гнівним докором духовній ницості і безпліддю часу і мистецтва того часу.

Цього, на мій погляд, не врахував Віктор Платонович, і про це нам траплялося розмовляти, – оскільки відлуння колишніх пристрастей довкруг цієї теми ще довго не вщухали.

Ставлення Віктора Некрасова до української літератури й українських справ назагал особливо змінилося під впливом руху «шістдесятників». Його зацікавленість привертали і Василь Симоненко, і Віталій Коротич, і Іван Драч, і Микола Вінграновський, і, зрозуміло, Ліна Костенко. Звісно ж, він знав ціну таким майстрам старших поколінь, як Максим Рильський, Павло Тичина, Микола Бажан, Андрій Головка. Та ці люди були для нього в минулому, якогось протистояння «свинцевій мерзоті» нинішнього життя він за ними не вловлював. А йому важливе було саме це, захопити його можна було словом або вчинком, що зривав завісу облуди. Ось чому він почав проникатися цікавістю і симпатією до «українства» саме у зв'язку з літературними і політичними виступами «шістдесятників». Коли почав розвиватися український «самвидав», – жоден з його документів не пройшов повз Віктора Некрасова.

Тепер він був уже далеким від того наївного подивування, з яким заперечував мені нещодавно: «Адже українську мову ніхто не утискає – оно Шевченко в кожному кіоску продається: хоч куди оком кинь, всюди Шевченко (до речі, я так і не зрозумів, звідки взялося в нього таке уявлення: якраз у ті роки здобути Шевченкового «Кобзаря» було проблемою). Тепер він обурювався розгоном молодіжних зібрань і мітингів, зокрема, біля пам'ятника Тарасові Шевченку, переслідуваннями представників молоді української творчої інтелігенції. Апогеєм цих переслідувань стали в той період арешти, восени 1965 року, великої групи людей, серед яких були літературний критик Іван Світличний (добре відомий Некрасову), В'ячеслав Чорновіл, а у Львові – Михайло і Богдан Горині, Михайло Косів та інші. Віктор Платонович був схвильований цими репресіями і не раз казав мені, що треба щось робити, якось протестувати. Я відповідав йому, що пишу докладного листа протесту, в якому намагатимуся взагалі проаналізувати ситуацію, що склалася. Це його зацікавило.

А мій «лист» усе розростався й розростався. Власне, сам лист – на адресу першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста і голови ради міністрів УРСР В. Щербицького – був не дуже великий за обсягом, та до нього я вирішив додати матеріал під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якому намагався по-

Не підкорений брехнею

казати згубність тієї національної політики, що провадилася в Україні під прикриттям фальшивих слів про інтернаціоналізм. Згадую про це не тільки тому, що Віктор Платонович був одним із перших читачів мого опусу, а й тому, що він, сам того не відаючи, непрямим чином спонукав мене до його написання: по-перше, кваплячи з гаданим «листом протесту», по-друге, намагаючись з'ясувати для себе суть того, що офіційна пропаганда називала тоді «українським буржуазним націоналізмом». За Віктором Платоновичем мені бачилася та частина російської інтелігенції, що хоче і здатна посісти чесну позицію в українському національному питанні, проте недостатньо поінформована про нього. Цих людей як можливих співбесідників я теж мав на увазі, хоча формально матеріал свій спрямовував до ЦК КПУ та ЦК КПРС.

Прочитавши «трактат», Віктор Платонович висловив згоду з ним, та, на певний мій подив, найбільше враження на нього справили не мої власні міркування й докази, а процитований мною лист одного читача, котрий, говорячи про нерівноправне становище української мови порівняно з російською, зауважив: з російською мовою можна проїхати всю Україну й обійтися без української, а з українською без російської в Україні не обійдешся... Це просте спостереження більш за все вразило Віктора Платоновича. Вірогідно, він ішов до розуміння всіх людських проблем, зокрема й національних, від здорового глузду й почуття справедливості.

У подальшому Віктор Некрасов незмінно виявляв жвавий інтерес до українських справ, радів будь-яким проявам нонконформізму, приєднувався до низки політичних протестів.

Його підпис стояв, наприклад, під відомим листом 139 діячів науки й мистецтва України до керівництва СРСР з приводу нових арештів і переслідувань у республіці й Союзі. Зрозуміло, і йому, і мені доводилося не раз «відповідати» за це, поки що перед письменницьким ареопагом.

...Тепер дозволю собі розповісти про один із найбільш пам'ятних днів мого життя – позаяк це також пов'язано з Віктором Платоновичем Некрасовим. Був вересень 1966 року. У 20-х числах Віктор Платонович передав мені через спільних знайомих записку, в якій просив зайти до нього 29-го до першої го-

дини дня. Я здогадався, що це означає. Адже 29 вересня було особливим днем у житті багатьох киян. Одні кияни цього дня ішли з букетами квітів і жалобними стрічками на ту околицю міста, назва якої стала сумновідомою всьому світові: Бабин Яр. Деякі інші кияни в цей самий час сушили собі голови над тим, як не допустити великого скупчення перших у цьому місці і як узагалі вготувати йому забуття. Треті з киян за наказом других ревно стежили за першими, а в разі потреби і «вживали заходи» щодо найнеспокійніших із них. І 29 вересня 1966 року було не просто черговою річницею початку трагедії в Бабиному Яру, а її 25-ю річницею.

В обумовлений час я був у Віктора Платоновича. Застав у нього його друзів з Київської кіностудії науково-популярних фільмів. Під орудою Рафаїла Нахмановича й Гелія Снегирьова вони готувалися щось зафільмувати. Та коли ми приїхали в Бабин Яр, то були цілковито вражені побаченим. Усі довколишні горбки й узгір'я обліпили численні і спершу розпорошені групи людей. І ця некерована стихія була ніби єдина жива істота. На обличчях людей застигло страждання, а очі були нетутешні: вони дивились у глиб часу. Тінь давнього жакіття і якоїсь людської загубленості витала над Бабиным Яром, і тисячі безмовних у своєму потрясінні людей були ніби втіленим німим воанням цілого народу.

Люди мовчали. Та це була питальна безмовність. Люди хотіли слухати, чути. І коли пронеслася чутка, що «приїхали письменники», до нас кинулися, нас розтягли на всі боки, кожного оточили щільним натовпом і вимагали: «Скажіть, скажіть хоч що-небудь!..» Не чув, що казав Віктор Платонович – я опинився в іншому скупченні, – та, мабуть, йому, уславленому письменнику і фронтовику, було легше віднайти потрібні людям слова. А їх потім передавали з вуст до вуст, коментуючи й доповнюючи.

Звісно ж, не випадково опинився Віктор Некрасов у Бабиному Яру. Це місце стало символом не тільки фашистського геноциду, а й «нашої» наруги над пам'яттю сотен тисяч жертв. І Віктор Платонович з незмінною наполегливістю, – доводячи до крайнього роздратування ідеологічних та інших чинуш, – домагався «легалізації» пам'яті жертв фашизму, створення гідного меморіалу в Бабиному Яру, припинення дрібного шахрайства

Не підкорений брехнею

з приводу характеру трагедії, – коли за справедливими словами про те, що тут загинули радянські люди багатьох національностей, намагалися навіщось приховати факт, що «почався» Бабин Яр з масового і цілеспрямованого знищення гітлерівцями євреїв. «Звичайно, – відповідав Некрасов, – тут розстрілювали не тільки євреїв. Але тільки євреїв розстрілювали за те, що вони євреї». І якщо вдалося все-таки запобігти перетворенню Бабиного Яру на спортивно-розважальну зону, як планувалося, якщо сьогодні торжествує правда пам'яті, діє суспільний історико-просвітницький центр «Бабин Яр», постає питання про створення Музею пам'яті жертв Бабиного Яру, – то в цьому велика заслуга Віктора Некрасова.

Ще один момент хочу відтворити – що не мав такого значення для Віктора Платоновича, як усе, пов'язане з Бабиним Яром, але також показує його глибоку повагу і схвильоване ставлення до пам'яті про трагічні жертви взагалі. 29 січня 1968 року виповнилося п'ятдесят років із дня загибелі українських студентів-добровольців зі Студентського куреня, кинутих Центральною Радою в бій на станції Крути проти армії Муравйова, що рухалася на Київ. Група молоді відзначила ці роковини покладенням жалобних вінків на Аскольдовій могилі, де вони були поховані. Я розповів про це Вікторові Платоновичу, прочитав йому не друкований багато десятиліть вірш П. Тичини «На Аскольдовій могилі поховали їх, тридцять лицарів прекрасних, мучнів молодих...» Він нічого цього не знав і був приголомшений, запропонував піти на Аскольдову могилу, щоб побачити вінки.

1969-го року у квартирі Віктора Платоновича на телевізорі стояв портрет чехословацького юнака Яна Палаха, котрий вчинив самоспалення, – облямований жалобною рамкою. Додам іще, що біля нього завжди лежали свіжі квіти. Це – теж на тему про ставлення Віктора Платоновича до трагічних жертв, до самопожертви в ім'я свободи...

Був у житті Віктора Платоновича один-єдиний момент, коли верховна влада відчула свою провину перед ним і непрямим чином вибачилася. Сталося це після зняття Хрущова. Відома традиція нашої держави: відмежовуватись якщо не від великих, то хоча б від дрібних капостей попереднього правління. Так от, зга-

дали про наклепи, які звів на Віктора Некрасова «волютарист» Хрущов. Письменника запросив перший секретар ЦК КПУ Петро Юхимович Шелест. У сорочці із розстебнутим коміром і в сякому-такому піджачку попрямував він на високий прийом. Із надзвичайним задоволенням розповідав про те, як були шоковані особи, що готували цю зустріч із керівником республіки... Хоча з його боку в цьому жодної умисності не було: просто не надавав значення.

А сама зустріч із Шелестом пройшла добре і справила на Віктора Платоновича сприятливе враження. Окрім того, що перед ним фактично вибачилися (здається, йшлося і про зняття партійної догани), – йому сподобався сам Петро Юхимович, попри відому його упередженість проти керівників високого рангу. З особливим задоволенням розповідав, як Шелест поспівчував: «Так, нелегко в наш час бути письменником». Тут Віктор Платонович посміхався й іронічно додавав на адресу наших вождів: «Вони все розуміють, усе розуміють!»

Та спокій довкола Віктора Некрасова запанував ненадовго. Наприкінці 60-х років атмосфера почала знову згущуватися. Готувалися нові репресії. А Віктор Платонович викликав озлоблення й тим, що активно виступав на захист переслідуваних в Україні й Росії, і своїми розгалуженими зв'язками з «дисидентами», і причетністю до розповсюдження «самвидаву», і, ймовірно, «нестриманістю» у розмовах на політичні теми.

У ніч з 12 на 13 січня 1972 року у Києві, Львові та інших містах України сталися численні арешти й обшуки. Тієї ночі і я був затриманий. Однак мене не одразу заарештували, а ще місяць чи півтора допитували з ранку до ночі, відпускаючи на ніч додому. Так от, в одну з тих перших ночей, бажаючи дізнатися, що ж відбувається (оскільки був од усього відрізаний), я впіймав передачу радіо «Свобода» польською мовою і почув таке – досі пам'ятаю все дослівно: «На Україні, тржиманей в желязней ренце сталініста Шелеста, поновне дошло до політичних арестув. Функціонаріуше Ке-Ге-Бе зложили незаповяданий візит знакомитому писажеві Віктору Некрасову...» Он як, подумав я, операція широкомасштабна, якщо і до Некрасова дісталися... (Тут маю зробити одне суттєве уточнення: відповідальність «сталініста Шелеста» за арешти 1972 року, мені здається, мінімальна:

фактично в цей час він уже був усунений од влади, і є докази того, що він опирався арештам).

Після 18-місячного перебування у слідчому ізоляторі КДБ по вул. Володимирській я повернувся додому якраз до 56-ї річниці Жовтня. 9 жовтня 1973 р. газета «Літературна Україна» надрукувала мій лист, написаний у в'язниці, який, власне, і був умовою мого звільнення. У ньому я визнавав свої помилки і висловлював жаль з приводу того, що заподіяв нашій державі шкоду, яка виразилась у використанні буржуазною пропагандою моїх творів. Не заглиблюватимуся тут у те, чому і як я погодився зробити таку заяву. Скажу лише, що за умов, коли мої погляди зі злими намірами перекручували, я розглядав це як єдино доступний мені тоді спосіб скинути з себе тавро антисоветчика, яким мене припікали і яке було для мене надто болючим; узяти на себе цей тягар я не зміг. Зрозуміло, по виході на відносну свободу, я перебував у далеко не радісному духовному стані, відчуваючи, що зазнав поразки. Друзі і знайомі мене, природньо, уникали: одні, розчарувавшись у мені, інші – побоюючись звинувачень у спілкуванні з хай і обеззброєним, та все-таки «ворогом». Тільки троє людей навідали мене тоді: Віктор Некрасов, Микола Лукаш, Григій Тютюнник. І першим був Віктор Платонович.

Він прийшов 10 листопада. Ніби нічого й не сталося. Привітав з поверненням додому. Ні про що не розпитував, тільки про здоров'я, про сім'ю (з дружиною моєю він підтримував увесь цей час зв'язок і потроху допомагав). Повідомив, що у телефонній розмові з ним Андрій Дмитрович Сахаров просив переказати найкращі побажання. І тут-таки ядно додав: «А от Н.Н. (назвав ім'я київської письменниці, нашої спільної знайомої – І.Д.) має до вас претензії... Розумієте, Андрій Дмитрович Сахаров не має, а Н.Н., яка все життя була тихша од трави, нижча од води – має!» Не знаю, чи справді академік Сахаров просив мене привітати, чи Віктор Платонович просто вирішив мене підбадьорити, але і тоді, і тепер я вважав і вважаю, що «тиха» Н.Н. мала таке саме право докоряти, як Віктор Платонович – великодушно пробачати.

Наше спілкування тривало, проте я помітив, що колишньої гармонії в настроях уже немає. За проминулі два роки наша

еволюція йшла у протилежних напрямках: моя – в бік пошуку «співіснування з дійсністю», його – до все більш загостреного несприйняття її. Взагалі я в той час чомусь узяв собі в голову, що Віктор Платонович одірвався від життя, і думав я про це із жалем. Ба більше, заводив із ним розмови про те, що йому нібито корисно було би поїхати куди-небудь, на велику будову – мені здавалося, що йому не вистачає життєвого матеріалу. Втім, я розумів і головну причину його творчої кризи: неможливість нормально працювати в задушливій політичній та ідеологічній атмосфері. Вузол круг нього стягувався у зашморг, він уже жив під загрозою арешту, – і це теж спонукало мене «радити» йому на певний час поїхати з Києва. Боже, скільки святих дурниць я наговорив йому з «найкращими намірами». Соромно і згадувати. І дивуюсь: як після цього він усе ж зберіг доброзичливе ставлення до мене.

Але творча криза таки була, і Віктор Платонович переживав її гостро. Якось Галина Вікторівна, розповідаючи про те, що в них у гостині був письменник Х., прокоментувала вибачливим тоном (адже я вважався вельми «вимогливим критиком»): «Ну, це такий... посередній письменник». Віктор Платонович раптом з невластивою йому дратівливістю перервав: «Усі ми посередні письменники!» Я за цим відчув не тільки делікатність, що не дозволяла йому принижувати колегу, а й біль від усвідомлення власної творчої невітленості, неповноти самовияву.

До речі, про делікатність, якщо вже про це згадалося. На початку нашого знайомства я під час розмови з ним переходив на російську мову, відчуваючи, що українська для нього не дуже звична. Його це чомусь розчулювало: ось, мовляв, яка чемність, чи що (адже мав справу з «оскаженим націоналістом!») А мене дивував його подив: адже ніхто інший з російських письменників та інтелігентів у Києві на такі речі не реагував, вважав перехід на російську мову в їхній присутності річчю samozрозумілою. Згодом Віктор Платонович сам незрідка робив спроби перейти на українську, хоча це йому не завжди вдавалося.

Десь у році 1974 чи 1975 у Віктора Платоновича визріло рішення виїхати тимчасово (спочатку це мислилося саме так) за кордон. Я, як і багато хто з його знайомих, відмовляв його. По-перше, уявляючи, як йому буде важко на чужині. По-друге, був

певен, що його не випустять, а якщо він наполягатиме на своєму намірі, – запроторять до в'язниці. У в'язниці ж йому, враховуючи його вік і характер, вестиметься дуже й дуже важко. Та і з його, на жаль, звичкою до незмінних щоденних «ста грамів» не витримати. Про цей останній момент я, звісно, йому не казав. Більше про інше: радянську політичну тюрму може витримати тільки той, хто ненавидить цей режим, а позбавленому почуття ненависті – не встояти (це майже завжди так, я в цьому впевнився на власному досвіді). А у вас, говорив я йому, ненависті адже немає. «Є! – відповідав він раптом із пристрастю, яка здивувала мене. – Є! Не можу більше...»

Після цього ми до таких розмов більше не поверталися. За винятком єдиного випадку. За тих років долі інакомислячих в Україні вирішував один дуже високопоставлений товариш, надісланий сюди з Москви спеціально для наведення ладу і боротьби з націоналізмом. Фактично я залишався під наглядом, і час від часу він «запрошував» мене для профілактичних бесід. В одній із них він ніби без жодного зв'язку з перебігом бесіди, між іншим, «випадково» торкнувся Некрасова. «Він уже однією ногою в нас» (тобто в КДБ). Вийшовши з його кабінету, я замислився над його словами. Оскільки тому, хто їх вимовив, були добре відомі мої стосунки з Некрасовим, він міг сказати їх тільки з розрахунку, що я передам усе Вікторові Платоновичу. Отже, його відомство зацікавлене в тому, щоб я передав це Некрасову. Так чи повинен я це робити? І що за цим стоїть? Погроза? Пересторога? Я схилився до того, що його хочуть утримати від виїзду за кордон і застрашують, аби він не наполягав на своєму. І вирішив-таки розповісти про все Віктору Платоновичу й поділитися з ним своїми міркуваннями щодо цього, – знов-таки, вмовляючи його не їхати.

Та він до моєї довірчої інформації поставився з цілковитим спокоєм, навіть байдуже. Ймовірно, у своїй ситуації він орієнтувався краще од мене. І справді: його не утримували, а навпаки, виштовхували з країни. Це остаточно підтвердилося під час візиту до тодішнього секретаря ЦК КПУ з ідеології В. Маланчука. Про це я знаю зі слів самого Віктора Платоновича. Мабуть, хотіли, щоб Некрасов поїхав, хотіли позбутися «збурювача спокою»...

...З його від'їздом наше спілкування урвалося назавжди. Можливо, враховуючи моє опальне становище, Віктор Платонович не хотів ускладнювати його і не писав мені. З тієї ж причини і я не шукав зв'язків із ним. (Лише одного разу Гелій Снегирьов передав мені від Віктора Платоновича число російського емігрантського журналу зі статтею Некрасова, котра певним чином стосувалася й мене). Тепер соромно за таку обережність (уявляю, як Віктор Платонович радів би кожній звісточці з батьківщини), але тоді вона здавалася розумною; здавалося, що ще буде час усе надолужити. Овва... Залишилося тільки почуття глибокої провини перед людиною, котра ставилася до мене набагато краще, ніж я того заслуговував.

...Читаю статті і книги Віктора Некрасова, написані й видані вдалині від батьківщини. І з хвилюванням знаходжу в них слова про Київ, про Україну, про українську літературу, про дорогих нам людей... Читаю в книзі «По обидва боки стіни»:

«Я прожив того разу в Норвегії близько місяця. Був гостем Миколи Радейка, популярного і шанованого в Осло лікаря, українця за походженням... Коли я гостюю в нього, ми завжди говоримо українською... Бібліотека, книги здебільшого норвезькі, але траплялися й українські. Ріючись у них, я знайшов дещо цікаве».

Трохи наївно, можливо. Та мене розчулило: і там, далеко, Віктор Некрасов тягнувся до України, до української літератури. Він там надолужував те, чого був позбавлений тут через обставини і забобони київського буття, в якому так мало місця надавалось українській культурі. Відомо, що там він спілкувався з українськими інтелектуалами, виступав у пресі й на радіо на українські теми, оволодів українською мовою краще, ніж у Києві.

І сьогодні він повертається не тільки в російську літературу, а і в українську, другом якої так чи інакше став. Повертається? Так, до когось повертається. А для когось був завжди.

1990 р.